छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळातील आर्थिक स्थिती : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. शिवचरण नामदेव धांडे
इतिहास विभाग प्रमुख
स्व.निर्धन पाटील वाघाये कला वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय एकोडी जि.भंडारा.
ईमेल : shavicharandhande@gmail.com
Mobile : 9049830803

Crossref DOI –

सारांश (Abstract) :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापनेबरोबरच एक सक्षम आणि लोककल्याणकारी आर्थिक व्यवस्था उभी केली. १७ व्या शतकातील अस्थिर राजकीय परिस्थितीत त्यांनी कृषी, महसूल, व्यापार आणि लष्करी अर्थकारण यांचा समतोल राखत राज्याची आर्थिक घडी मजबूत केली. प्रस्तुत शोधनिबंधात शिवाजी महाराजांच्या काळातील आर्थिक स्थितीचा अभ्यास कृषीव्यवस्था, महसूल धोरण, चौथ-सरदेशमुखी, व्यापार, सागरी अर्थव्यवस्था आणि लोककल्याणकारी उपाययोजना या अंगांनी करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून असे दिसून येते की शिवाजी महाराजांची आर्थिक नीती ही न्याय्य, शेतकरीकेंद्री आणि राज्यविस्ताराला पूरक होती.

प्रस्तावना :

छत्रपती शिवाजी महाराज हे भारतीय इतिहासातील केवळ पराक्रमी योद्धे नव्हते, तर ते एक उत्कृष्ट प्रशासक आणि दूरदृष्टीचे अर्थनीतीकार होते. त्यांनी ज्या काळात स्वराज्याची स्थापना केली, त्या काळात दख्खन प्रदेशात मोगल, आदिलशाही आणि निजामशाही यांच्यात सतत संघर्ष सुरू होता. या संघर्षाचा सर्वाधिक परिणाम सामान्य जनतेवर, विशेषतः शेतकरी वर्गावर झाला होता. शिवाजी महाराजांनी या परिस्थितीत केवळ राजकीय स्वातंत्र्य मिळवले नाही, तर आर्थिक स्थैर्य आणि लोककल्याण यांना केंद्रस्थानी ठेवून प्रशासन उभारले. त्यांच्या आर्थिक धोरणामुळे स्वराज्याची पायाभरणी मजबूत झाली आणि पुढील मराठा साम्राज्य विस्तारासाठी भक्कम आर्थिक आधार तयार झाला.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) शिवाजी महाराजांच्या काळातील आर्थिक व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
२) महसूल आणि कृषी धोरणांचे विश्लेषण करणे.
३) व्यापार आणि बंदर व्यवस्थेचा आर्थिक परिणाम समजून घेणे.
४) लोककल्याणकारी आर्थिक धोरणांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

हा शोधनिबंध ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीने तयार करण्यात आला आहे. विविध इतिहासग्रंथ, संशोधन लेख, शैक्षणिक नियतकालिके आणि दुय्यम स्रोतांचा आधार घेऊन माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

१. कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था :

शिवाजी महाराजांच्या काळातील अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार शेती हा होता. त्या काळातील बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत होती आणि शेती हा प्रमुख व्यवसाय होता.

महाराजांनी शेतकऱ्यांना राज्याचा कणा मानले. जमिनीची मोजणी करून तिच्या सुपीकतेनुसार कर आकारणी करण्यात येत असे. जमिनीचे वर्गीकरण जिरायत, बागायत आणि पडीत जमीन अशा प्रकारे केले जात असे. जमिनीच्या प्रकारानुसार महसूल निश्चित केला जात असे. महत्त्वाचे म्हणजे दुष्काळ, पूर किंवा युद्धामुळे नुकसान झाल्यास करामध्ये सूट दिली जात असे. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा राज्यावर विश्वास वाढला.

२. महसूल व्यवस्था :

शिवाजी महाराजांची महसूल व्यवस्था अत्यंत शिस्तबद्ध आणि न्याय्य होती. पूर्वी देशमुख, देशपांडे यांसारख्या मध्यस्थांमार्फत महसूल गोळा केला जात असे; यामध्ये भ्रष्टाचार आणि शेतकऱ्यांचे शोषण होत असे.

महाराजांनी ही पद्धत बदलून राज्य आणि शेतकरी यांच्यात थेट संबंध निर्माण केला. सरकारी अधिकाऱ्यांमार्फत महसूल गोळा केला जाई. या पद्धतीमुळे शेतकऱ्यांवरील अन्याय कमी झाला. राज्याचा हिस्सा साधारणतः उत्पादनाच्या एक तृतीयांश ते दोन पंचमांश (३०%–४०%) इतका असे. काही स्रोतांनुसार पुढील काळात हा हिस्सा ४०% पर्यंत गेला.

३. चौथ आणि सरदेशमुखी :

शिवाजी महाराजांच्या आर्थिक धोरणात चौथ आणि सरदेशमुखी हे महत्त्वाचे महसूल स्रोत होते.

- चौथ : परकीय किंवा स्वराज्याबाहेरील प्रदेशातून घेतला जाणारा २५% कर
- सरदेशमुखी : अतिरिक्त १०% महसूल

ही पद्धत केवळ आर्थिक नव्हे तर राजकीय नियंत्रणाचे साधनही होती. यामुळे राज्याला मोठ्या प्रमाणावर निधी मिळत असे आणि लष्करी मोहिमा चालविण्यास मदत होत असे.

४. व्यापार आणि उद्योग :

शिवाजी महाराजांनी अंतर्गत तसेच सागरी व्यापाराला प्रोत्साहन दिले. महाराष्ट्रातील राजापुर, दाभोळ,

ResearchHub International Journal

चौल, रत्नागिरी यांसारखी बंदरे व्यापाराची प्रमुख केंद्रे होती. या बंदरांतून मसाले, धान्य, कापड, धातू आणि घोड्यांचा व्यापार होत असे. व्यापाऱ्यांकडून जकात (custom duty) आकारली जाई, जी राज्याच्या उत्पन्नाचा महत्त्वाचा भाग होती. गावागावांत आठवडी बाजार भरवले जात असत. यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्था सक्षम झाली. बारा बलुतेदार पद्धतीमुळे ग्रामीण उत्पादन आणि सेवाक्षेत्र टिकून राहिले.

५. सागरी अर्थव्यवस्था आणि आरमार :

शिवाजी महाराजांनी सागरी सुरक्षेचे महत्त्व ओळखून एक मजबूत नौदल उभारले. सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग आणि सुवर्णदुर्ग यांसारखे किल्ले उभारून किनारपट्टीवरील व्यापार सुरक्षित केला. यामुळे पोर्तुगीज, डच आणि इंग्रज व्यापाऱ्यांशी व्यवहार अधिक सुरक्षित आणि फायदेशीर झाला. सागरी व्यापारामुळे राज्याच्या महसूलात भर पडली.

६. लष्करी खर्च आणि आर्थिक नियोजन :

शिवाजी महाराजांचे राज्य सतत युद्धाच्या परिस्थितीत होते. त्यामुळे अर्थसंकल्पाचा मोठा भाग लष्करासाठी वापरला जात असे.

- सैनिकांचे वेतन
- किल्ल्यांची बांधणी
- घोडदळ आणि पायदळ
- शस्त्रास्त्रांची खरेदी

यासाठी मोठ्या प्रमाणावर निधी लागे. हा खर्च महसूल, चौथ, व्यापार कर आणि युद्धातील संपत्तीमधून भागविला जात असे..

७. लोककल्याणकारी आर्थिक धोरण :

शिवाजी महाराजांच्या आर्थिक धोरणाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे प्रजाहित. शेतकऱ्यांना बी-बियाणे, बैल आणि आर्थिक मदत दिली जात असे. नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात करमाफी दिली जाई. महसूल अधिकाऱ्यांवर कठोर नियंत्रण ठेवून भ्रष्टाचाराला आळा घातला जात असे. हे धोरण आधुनिक कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेशी सुसंगत वाटते.

निष्कर्ष :

शिवाजी महाराजांच्या काळातील आर्थिक स्थितीचा अभ्यास केल्यास स्पष्ट होते की त्यांची अर्थव्यवस्था केवळ महसूल गोळा करण्यापुरती मर्यादित नव्हती, तर ती लोककल्याण, कृषी विकास, व्यापार संरक्षण आणि लष्करी सक्षमीकरण यांवर आधारित होती. त्यांनी राबविलेली महसूल व्यवस्था, चौथ-सरदेशमुखी, सागरी व्यापार आणि शेतकरीहिताचे निर्णय यांमुळे स्वराज्य आर्थिकदृष्ट्या मजबूत झाले. म्हणूनच शिवाजी महाराजांचे आर्थिक

Research Hub International Journal

धोरण हे भारतीय प्रशासन आणि आर्थिक इतिहासातील एक आदर्श नमुना मानले जाते.

संदर्भसूची :

- Sarkar, Jadunath. Shivaji and His Times.
- Gordon, Stewart. The Marathas 1600–1818.
- Babare, S. B. Chhatrapati Shivaji Maharaj's Agrarian Policy and Its Relevance Today.
- Economy of the Maratha Empire Wikipedia.
- IJRAR – Maratha Economy: Agrarian Policies and Revenue Systems.

Research Hub International Journal